

ენა და ენათმეცნიერება

„ქართული ლექსიკონი“, ანუ „სიტყვის კონა“ - ქართული
ლექსიკოგრაფიის უმნიშვნელოვანესი ძეგლი

ლეილა აბზიანიძე

აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
ქუთაისი, საქართველო
leila.abzianidze@atsu.edu.ge

სტატიაში გაანალიზებულია გამოჩენილი ქართველი მწერლისა და საზოგადო მოღვაწის სულხან-საბა ორბელიანის ლიტერატურული მემკვიდრეობის უმნიშვნელოვანესი ძეგლი - „ქართული ლექსიკონი“, წარმოჩენილია ლექსიკონის აგების პრინციპები, თავისებურებები და სხვა სპეციფიკური საკითხები. ყურადღება გამახვილებული იმ ასპექტებზე, რომლებიც დღემდე უნარჩუნებს მას აქტუალობას და არამხოლოდ ქართული ლექსიკოგრაფიის მნიშვნელოვან ძეგლად აქცევს, არამედ განსაკუთრებულ ადგილს უმკვიდრებს ქართული კულტურის ისტორიაში.

საკვანძო სიტყვები: ლექსიკოგრაფია, ლექსიკონი, გრამატიკა, ლინგვისტიკა, ქართული ენა.

სულხან-საბა ორბელიანი თავისი დროისათვის შესანიშნავად მომზადებული და განათლებული პირი მრავალფეროვნად და ღრმად განსწავლული საზოგადო და სახელმწიფო მოღვაწე გახლდათ. იგი მშობლების ორივე მხრიდან ქართველი არისტოკრატის უძლიერეს და უმაღლეს წრეს ენკუთვნოდა. სულხანის მამა ვახტანგ ყაფლანის ძე ორბელიანი (ორბელიანი) ქართლის სამეფოს მოსამართლეხუცესი ქართლის მეფეების ახლო ნათესავი იყო, ხოლო დედა თამარი არაგვის ერისთავის ზაალის ასული.

გამოჩენილი ქართველი მწერლის სულხან-საბა ორბელიანის ლიტერატურული მემკვიდრეობა მდიდარი და მრავალფეროვანია. მის კალამს ეკუთვნის მემუარული ჟანრის ნაწარმოები „მოგზაურობა ევროპაში“, ქართული მხატვრული ლიტერატურის ერთ-ერთი ბრწყინვალე შედეგური „სიბრძნე სიცრუისა“, რომელიც საბამ 1698 წელს დაწერა, ვახტანგ VI-ის მიერ სპარსულიდან თარგმნილი „ქილილა და დამანას“ ახალი რედაქცია, ქართული ენის ფასდაუდებელი საუნჯე „ქართული ლექსიკონი“. ანუ „სიტყვის კონა“ და საეკლესიო სასულიერო შინაარსის თხზულებანი „სწავლანი“ და „სამოთხის კარი“, ქართული სალიტერატურო

ენის განვითარების ისტორიაში განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს მის ნაწარმოებებს, რომლებშიც სულხან-საბამ მკვეთრად გამოავლინა თავისი დამოკიდებულება სალიტერატურო ენისადმი (კეკელიძე 1966: 446-455, 480-484).

„ქართული ლექსიკონი“ მის სხვანაწარმოებთა გვერდით მნიშვნელოვანი განძია, რაც გვიანდერძა დიდმა სახელმწიფო მოღვაწემ და მწერალმა. სულხანი სახელმწიფო საქმიანობასთან ერთად დიდ დროს ანდომებდა წმინდა ლიტერატურულ და ლინგვისტიკურ ფილოლოგიურ მუშაობას. მას უწერია როგორც საერო, ისე სასულიერო ხასიათის თხზულებანი, მეცნიერული ხასიათის შრომებიც, იგი XVII-XVIII საუკუნეების მიჯნაზე დიდი განათლების მქონე ენციკლოპედისტად გვევლინება.

სულხან-საბა ორბელიანის „ქართული ლექსიკონი“ ხანგრძლივი და ღრმა მეცნიერული კვლევა-ძიების შედეგია. „მე, სულხან-საბა ორბელიანს, – გვამცნობს ავტორი, – ჭაბუკობისა ჟამსა და სიყრმესა ფრიადი შრომა დამიცს ამა წიგნსა ზედა“ (ორბელიანი 1949: 10). „39 წელი იმუშავა მან ლექსიკონის შედგენაზე, – წერს აკად ვ. თოფურია, – დაიწყო 27-28 წლის ასაკისამ (1658 წელს) და სიკვდილამდე (1725 წლამდე) თავს დასტრიალებდა. ლექსიკონი მისი განუყრელი თანამგზავრი იყო. მასთან ერთად შემოიარა საქართველო, ირანი, ევროპა (საფრანგეთი, იტალია) და თურქეთი. იგი ყველგან და ყველა ვითარებაში იხვეწებოდა“ (ვარლამ თოფურია, სულხან-საბა ორბელიანის ქართული ლექსიკონის მნიშვნელობისათვის. „კომუნისტური აღზრდისათვის“, 1959, №10, 59-68).

ჩვენი ერის მრავალსაუკუნოვანი კულტურული ტრადიციები, უმაღლესი მხატვრული და სამეცნიერო ფილოსოფიური ლიტერატურის განვითარების უმაღლესი დონე ლოგიკურად გვაფიქრებინებს, რომ ქართველებს ჯერ კიდევ სულხან-საბა ორბელიანამდე გაცილებით უფრო ადრე უნდა ჰქონოდათ თავიანთი ლექსიკონი. თვით საბას მოწმობითაც „ქართულთა ენათა ლექსიკონი აღარ იპოებოდა, რამეთუ ჟამთა ვითარებათა უჩინო ქმინილიყო“ (ორბელიანი 1949: 10).

„ქართული ლექსიკონი“ მეტად მნიშვნელოვანი შრომაა. როგორც სათაურიდან ჩანს, ეს შრომა წარმოადგენს ქართული სიტყვების (ან ქართულ სინამდვილეში დამკვიდრებული უცხო სიტყვების) ახსნა-განმარტებას ქართულადვე. ორბელიანის ლექსიკონი ერთ-ერთი გამართული და სრული ლექსიკონია, რომლითაც დღემდე სარგებლობს ყოველი კულტურული ქართველი. ის შეიცავს 20 ათასზე მეტ სიტყვას. სიტყვის განმარტება და ახსნა ხშირად დასაბუთებულია რომელიმე ცნობილი ნაწარმოების სათანადო ადგილით. განსაკუთრებით დამოწმებულია ძველი და ახალი აღთქმის წიგნებით.

ლექსიკონის შედგენისას საბას უხვად უსარგებლია უცხო ენების

ლექსიკონებით, შეუკრებია ისინი ერთმანეთთან და მხოლოდ ამის საფუძველზე გაუკეთებია „ქართული ლექსიკონი“.

„ქართულ ლექსიკონს“ სულხან-საბა ორბელიანის სამეცნიერო-ლიტერატურულ მემკვიდრეობაში ერთ-ერთი უმთავრესი ადგილი უჭირავს, თანამედროვენი დიდი მოწონებითა და ქებით იხსენებენ „სიტყვის კონას“, რომლსაც აღუფრთოვანებია არაერთი გადამწერი და მკითხველი. ეს შეფასებები შემონახულია ლექსიკონის გადაწერილ ნუსხეებზე. სამეცნიერო ლიტერატურაში მრავალგზის არის ხაზგასმული და მითითებული ამ ლექსიკონის ფასდაუდებელი მნიშვნელობა როგორც ქართულ ლექსიკოგრაფიაში, ისე, საერთოდ, ქართული მეცნიერებისა და კულტურის ისტორიაში.

სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ შოთა რუსთაველის პოემა და სულხან-საბა ორბელიანის მიერ შედგენილი ლექსიკონი ძველი ქართული კულტურის უდიდესი მიღწევაა.

„ქართულ ლექსიკონში“ ხშირადაა მითითებული, თუ რომელი ენისაა სიტყვა და რა შეესატყვისება მას ქართულში, რათა უკანასკნელი ვიხმაროთ, მაგ. „ტაბარი სპარსთა ენაა, ნაჯახს ჰქვიან“ (ორბელიანი 1949: 333), „ტიკი სომხურია, ქართულად თხიერი ჰქვიან“ (ორბელიანი 1949: 336), „ქარავანი ესე ქარავანი არაბთა ენაა, ჟამთა ვითარებით შემოდებული, ქართულად მოგზაური ეწოდების“ (ორბელიანი 1949: 366).

ლექსიკონს დართული აქვს მოხელეთა და სხვათა აღმნიშვნელი ქართული სახელები, რომელთა ნაცვლად არაბულ-სპარსულ-თურქული და სხვა სიტყვები იყო გაბატონებული. მაგ.: ბყალი-მეხილე (ორბელიანი 1949: 577); დაჰბაში –ათისთავი (ორბელიანი 1949: 577); დივანბეგი – მსაჯული (ორბელიანი 1949: 577); ჯანიშინი – გამგებელი (ორბელიანი 1949: 578).

ლექსიკონში მითითებულია, თუ როგორ გაირჩეს ერთმანეთისაგან გარეგნულად ასე თუ ისე მსგავსი სიტყვები. მაგ.: „კარქი რიგია სომხურად და ჩვენს მწერლებს ზოგან გაუსინჯაობით კარქის ნაცვლად კარგი დაუწერია. კარგი კეთილს ჰქვიან, ხოლო კარქი – რიგსა“ (ორბელიანი 1949: 161).

ლექსიკონის ავტორი მოითხოვს, რომ სიტყვა სწორად იხმარებოდეს: „გულის-ხმა ასე არს გონებით ახმა და გულთა შეღება. ვიეთთა გულის – ჰმად აღუწერიათ“ (ორბელიანი 1949: 80) „სუნნელი მრავალთა სულნელად აღუწერიათ არამედ არა ეწოდების სულნელი, არამედ სუნნელი“ (ორბელიანი 1949: 329).

ლექსიკონში მოყვანილია სინონიმები ან ნაჩვენებია სიტყვის მნიშვნელობის გაფართოება, მაგ. „შეკრვა. შეკვრა არს ჯაჭვითა და საბლითა შებორკილვა და შესკვნა; შეკვრა არს წიგნის შეკინძვა, ყვავილთ შეკონვა“

(ორბელიანი 1949: 410).

ლექსიკონში შეტანილია გვაროვნულ ცნებათა სახელწოდებანი, რათა სახეობათ ცნებათა სახელები ესწავლათ და ჯეროვნად გამოეყენებინათ. მაგ. „კაცი ... ზოგად ყოველთა ეწოდების. ესე კაცი განიყოფების მამაცად და დიაცად, რომელ არს მამაკაცი და დედაკაცი, რამეთუ რა მამაცსა დიაცი მოეთხოვოს ეწოდების მამაცსა ქმარი და დიაცსა ცოლი, ხოლო შობილთა მათთა შვილი“ (ორბელიანი 1949: 163).

ქართული ენის შესწავლისა და დაცვის მიზნითვე არის შეტანილი „ქართულ ლექსიკონში“ ზოგიერთი გრამატიკული ტერმინიც.

თავისი ძირითადი არსით სულხან-საბა ორბელიანის „ქართული ლექსიკონი“ განმარტებითი ლექსიკონია, მაგრამ ავტორმა მას ენციკლოპედიური ლექსიკონის ელემენტები შესძინა.

„სიტყვის კონაში“ განმარტებულია მრავალი ტერმინი მეცნიერების სხვადასხვა დარგიდან, მათ შორის გრამატიკიდანაც.

სპეციალურ, ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ საბას ლექსიკონით იწყება აღორძინების პერიოდის ქართული გრამატიკული კვლევა-ძიების ისტორია.

სულხან-საბა ორბელიანის „ქართულ ლექსიკონში“ წარმოდგენილი გრამატიკული ტერმინების შესწავლას, ვფიქრობთ, განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება, რამდენადაც ამ გზით ქართული ენის გრამატიკის ისტორიის შესწავლა ხდება.

გრამატიკული ტერმინები ამოკრებილია ლექსიკონის შესავალი ნაწილიდან ან თვით ლექსიკონში შეტანილი განსამართავი სიტყვებიდან და მათი ახსნა-განმარტებებიდან უნდა შევნიშნოთ, რომ, მართალია, ზოგიერთი ტერმინის შინაარსი სცილდება გრამატიკის ფარგლებს, დღევანდელი თვალსაზრისით, მაგრამ თუ მხედველობაში მივიღებთ ენათმეცნიერების დარგის საბასდროინდელ გაგებას, ვფიქრობთ, ეს რაიმე არსებით უხერხულობას არ უნდა ქმნიდეს.

განსახილველი ტერმინები ქვემოთ დალაგებულია ანბანის რიგზე (გარდა ზოგიერთი გამონაკლისისა).

ანბანი – ეს ტერმინი დასტურდება ლექსიკონის შესავალ ნაწილში: ანბანი პირველად სასწავლო ყრმათანი“, „მეორედ სწავლება ანბანის“ (ორბელიანი 1949: 3).

ასო – სულხან-საბას განმარტებით, „ასო ეწოდების მორცულთა წიგნისათა“, ხოლო მარცულად ესე არს... წერილთა ასონი“. „წერილი ეწოდების ყოველთა კალამთაგან აღწერილსა, გინა ბეჭდისა ტვიფართა“, „ასოთა დასხმითა აღმოიკითხვის სიტყვა და სიტყვათაგან შეიქმნების წიგნი“ (ორბელიანი 1949: 33).

ამ განმარტებიდან ჩანს, რომ სულხან–საბა ლექსიკონშიც „ასო“ ტერმინს იგივე შინაარსი აქვს, რა შინაარსითაც იგი ამჟამად იხმარება.

ბგერათა კლასიფიკაციის დროს (წარმოთქმის ადგილის მიხედვით) გამოყენებულია შემდეგი ტერმინები: ბაგეთა; ბმპფ; ენის მწვერვალთა; დწთლნრსტცძწ; ხმოვნის აღსანიშნავად ნახმარია ტერმინი ჯმონანი, ხოლო თანხმოვნისა უკხმო (ორბელიანი 1949: 8-9).

ამათ გარდა, ბგერათა საკლასიფიკაციოდ გამოყენებულია სხვა ტერმინებიც: ზომიერი, მაგარი, მაღალი, მდაბალი, მეტი ნაკლები, ნანარი, ჩვილი (ორბელიანი 1949: 8-9), მაგრამ რას მიიჩნევს ძირითად საკლასიფიკაციო ნიშნად სულხან–საბა ბგერათა ამგვარი დაჯგუფების დროს ლექსიკონიდან არ ჩანს.

ენა განმარტებულია, როგორც „საუბრის ასო“, ხოლო საუბარი – როგორც სალაპარაკო, ლაპარაკი (ორბელიანი 1949: 108).

სულხან–საბა ამ ტერმინით აღნიშნავს ენასაც. (მაგ. „მე ქართულისაგან კიდე სხვა ენა არ ვიცოდით“), სიტყვასაც (მაგ. „ქართულთა ენათა ლექსიკონი აღარ იპოებოდა“), „ბოლოდ მოვლენ და განჰყოფენ ენათა მიმოდრეკათა“ (ორბელიანი 1949: 11).

სხვადასხვაგვარი ენის აღსანიშნავად და დასახასიათებლად სულხან–საბას გამოყენებული აქვს ტერმინები: ა) მსოფლიო ენა; ბ) გლეხური ენა; გ) წერილისა ენა; დ) სამღვდელი ენა (ორბელიანი 1949: 10-11).

„სამღვდელი ენაში“ სულხან–საბა გულისხმობდა ძველ ენას, ხოლო „მსოფლიო ენაში“ – თავის თანამედროვე, ახალ ენას.

ჩვენი აზრით, სულხან–საბა ორბელიანი ტერმინებით: „წერილის ენა“, „სამღვდელი ენა“ უნდა აღნიშნავდეს მწიგნობრულ, სალიტერატურო ენას (საეკლესიო თუ საეროს), ხოლო ტერმინებით „მსოფლიო ენა“, „გლეხური ენა“ – ცოცხალ, ზეპირსამეტყველო ხალხურ ენას.

სულხან–საბა ორბელიანის „ქართული ლექსიკონი“ უძვირფასესი განძია ქართულ ლექსიკოგრაფიაში. იგი ქართული ხალხის საამაყო წიგნია და „ვიდრე ქართველი ხალხი და მისი ენა არსებობს ამ მიწის პირზე, საბა ორბელიანი შერაცხული იქნება, როგორც ღვაწლმოსილი და მხცითმოსილი მამა სამშობლოსა“ – წერს კ. გამსახურდია (გამსახურდია 1963: 152). აკად. ა. შანიძე კი ასეთ შეფასებას აძლევს საბას ლექსიკონს: „სულხან–საბა ორბელიანის მრავალმხრივი და მეტად ნაყოფიერი მოღვაწეობიდან ყველაზე უფრო შესანიშნავია მის მიერ შედგენილი „ქართული ლექსიკონი“, რომელიც დიდი ღირსებისა და უღრმესი მნიშვნელობისა არის როგორც მეცნიერული თვალსაზრისით, ისე პრაქტიკული მიზნებისათვის“ (შანიძე 1978), რის გამოც ლექსიკონის დანიშნულება უცვლელი რჩება საუკუნეების განმავლობაში, რასაც არაერთი თანამედროვე გამოკვლევა ადასტურებს (სირაძე 2012, ბოლქვაძე 2009). სწორედ ამიტომ წიგნს ღირებულება

და აქტუალურობა დღემდე არ დაუკარგავს, რაც „სიტყვის კონას“ არამხოლოდ ქართული ლექსიკოგრაფიის მნიშვნელოვან ძეგლად აქცევს, არამედ განსაკუთრებულ ადგილს უმკვიდრებს ქართული კულტურის ისტორიაში.

ლიტერატურა

ბოლქვაძე, თინათინ. 2009. სულხან-საბას ლექსიკონის სემიოზისი, *სულხან-საბა ორბელიანი - 350*, საიუბილეო კრებული, თბილისი, 2009, 94-115.

გამსახურდია, კონსტანტინე. 1963. *IN MEMORIAM SABA ORBELIANI*, რჩეული თხზულებანი, ტომი VI, თბილისი: „საბჭოთა საქართველო“.

ორბელიანი, სულხან-საბა. 1949. „სიტყვის კონა“, თბილისი: საქართველოს სსრ სახელმწიფო გამომცემლობა.

სირაძე, რეზო. 2012. სახისმეტყველებითი განმარტებანი სულხან-საბა ორბელიანის „სიტყვის კონაში“, გაზ. ახალი განათლება, ელ.რესურსი: http://axaliganatleba.ge/index.php?module=multi&page=detals&multi_id=2&id=155. ატვირთვის თარიღი 2012-10-25, წვდომის თარიღი 2021-06-29.

კეკელიძე, კორნელი. 1966. *სულხან-საბა ორბელიანი*, წიგნში ქართული ლიტერატურის ისტორია 6 ტომად, ტ. II, თბილისი: საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია, რუსთაველის სახ. ლიტერატურის ინსტიტუტი.

შანიძე, აკაკი. 1980. *ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები*, თხზულებანი 12 ტომად, ტ.3. თბილისი.

ჩიქობავა, არნოლდ. 1950. ახალი სალიტერატურო ენის წარმოქმნისათვის, წიგნში ქართული ენის განმარტების ლექსიკონი, ტ. I, თბილისი: „მეცნიერება“.

ჩიქობავა, არნოლდ. 1979. *იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი*, თბილისი: თსუ გამომცემლობა.